

Tämä on artikkelin rinnakkaistallenneversio. Artikkelit on julkaistu sivuilla 47–81 teoksessa Olavi Paavolainen: *Volga virtaa nyt Moskovaan. Kirjoituksia Neuvostoliitosta*. Toimittaneet Ville Laamanen ja H. K. Riikonen. Helsinki: Teos, 2016.

Ville Laamanen

”Polttakoon Moskova hänen sydämensä!!”

Olavi Paavolainen Neuvostoliitossa 19.5.–8.8.1939

”Ajatella, että he näkevät venäläisen kevään – ja punaisen päivän paraatit vappuna Moskovassa!”

Näin Olavi Paavolainen kirjoitti Helsingistä naisystävälleen Liisa Tannerille maaliskuussa 1934. Ne olivat kiireisen miehen sanoja, matkakateuden puuskassa keskellä työsitoumuksia mainostoimisto Suomen Ilmoituskeskuksessa. Matka, jolle Paavolaisen tietojen mukaan aikoivat ainakin F. E. Sillanpää, L. Onerva ja V. A. Koskenniemi, olisi toteutuessaan voinut olla huomattava kulttuuripoliittinen tapahtuma. Vaikka varsinkin kulttuuriväkeä ja työväenyhdistysten edustajia toki matkusti Neuvostoliittoon läpi koko sotien välisen ajan, etenkin avoimesti kommunisminvastaisen Koskenniemen mukanaolo olisi merkinnyt poikkeusta vierailujen yleiseen, melko varovaiseen linjaan. Hella Wuolijoen ja myöhemmin Hagar Olssonin järjestelmä hanke ei kuitenkaan edennyt aikeita pidemmälle, ja Paavolaisen kirje lienee harvoja tunnettuja dokumentteja joissa se on edes mainittu.

Paavolaisen oma matka vuonna 1939 kesti lähes kolme kuukautta ja vei hänet eri puolille läntistä Venäjää, Kaukasiaan ja Ukraina. Se tapahtui aikana, jolloin Neuvostoliitto oli useimmille suomalaisille vielä suuri tuntematon – ja vain hetkeä myöhemmin jo vihollinen talvisodassa. Tilaisuus vierailuun avautui lopulta hieman yllättäen, ja Paavolainen onkin maininnut myöhemmissä muistiinpanoissaan, että vielä tammi–helmikuussa 1939 hän oli suunnitellut lähinnä pitkänmatkan purjehdusta Australiaan. Neuvostoliiton-matka merkitsi silti pitempiäaikaisen tavoitteen toteutumista. Paavolainen oli yrittänyt päästä itärajan yli jo vuodenvaihteessa 1936–1937, sillä *Kolmannen Valtakunnan vieraana* -teoksensa jälkeen hän halusi kiireesti tehdä kirjan yhteiskunnasta, jonka Hitler oli Nürnbergin puoluepäivillä syksyllä 1936 avoimesti julistanut viholliseksi. Kun viisumi vihdoinkin järjestyi yli kolme vuotta myöhemmin, kansain-

välisen politiikan asetelmat olivat muuttuneet. Hitler valmisteli sotaa, mutta kohteena oli Puola, ja Stalinista oli tulossa liittolainen.

Päävastuu vierailun toteuttamisesta oli ”yleisliittolaisella ulkomaisten kulttuurisuhteiden yhdistyksellä” VOKS:illa (*Vsesojuznoje obščestvo kulturnoi sjaži s zägranitsej*). Varsinkin 1920-luvun lopulla ja 1930-luvun puolivälin kansanrintamakaudella VOKS oli päävastuussa Neuvostoliiton kulttuuridiplomatiasta eli suhteista ulkomaiseen kulttuuriälymystöön. VOKS:in asema oli kuitenkin muuttunut Neuvostoliiton sisällä vuosiin 1937–1938 huipentuneiden Stalinin vainojen eli laajamittaisten poliittisten puhdistusten seurauksena. VOKS joutui sisäasiain kansankomissariaatti NKVD:n (*Narodnyi komissariat vnutrennih del*) valvontaan, ja sen kansainvälisiä yhteyksiä määrätietoisesti vaalimaan ja laajentaneen puheenjohtajan Aleksandr Arosevin kausi oli päättynyt heinäkuussa 1937 pidätykseen ja myöhemmin kuolemantuomioon maanpetoksesta. Vaikka vierailutoiminta jatkui myös puheenjohtajavaihdoksen jälkeen, yleinen epäluulo kaikkea ulkomaalaiseen viittaavaa kohtaan kasvoi nopeasti. Samalla potentiaalisten vieraiden oma kiinnostus matkustaa Neuvostoliittoon hiipui. Paavolaisen matkan mahdollisti viime kädessä suosittelija Wuolijoki, jolla oli tarvittavia yhteyksiä NKVD:n alaiseen turvallisuuspoliisiin ja sitä kautta myös VOKS:iin.

Vuonna 1939 VOKS otti vastaan yhteensä muutamia satoja ulkomaalaisvieraita. Käytännön järjestelyt olivat suurelta osin valtiollisen turismiyhtiö Inturistin vastuulla. VOKS:issa oltiin alusta saakka tietoisia Paavolaisen kirjahankkeesta, jota varten hän aikoi tutustua Neuvostoliiton ”kulttuuriseen ja yhteiskunnalliseen rakentamiseen ja uuteen ihmiseen”. Isännät tekivätkin parhaansa, jotta lähtökohdat kirjahankkeelle olisivat suotuisat. Paavolaisen viisumia jatkettiin lopulta kahdesti, minkä seurauksena matkasta muodostui varmasti yksi koko vuosikymmenen pisimmistä ulkomaalaisen kulttuurihenkilön vierailuista. Se, ettei kirja ilmestynyt eivätkä VOKS:in odotukset siten täytyneet, aiheutui viime kädessä Stalinin päätöksestä ryhtyä talvisotaan.

Paavolainen matkusti Neuvostoliittoon myös sodan jälkeen, keväällä 1951 20-henkisen teatterivaltuuskunnan mukana kolmeksi viikoksi Moskovaan, Georgian (neuvostoaikana venäläisittäin Gruusian) Tbilisiin ja Leningradiin, kesällä 1956 7-henkisen kulttuurivaltuuskunnan kanssa Neuvosto-Viroon ja vielä vuoden 1960 syksyllä 26-henkisessä kirjailijaseurueessa lyhyesti Leningradiin ja Karjalankannakselle Kivennavan Raivolaan, Edith Södergranin patsaan paljastustilaisuuteen. Tuolloin Paavolainen myös vieraili viimeisen kerran syntymäkotinsa Vienolan entisellä paikalla.

Ainoat tunnetut Paavolaisen kirjoitukset myöhemmiltä Neuvostoliiton-matkoilta rajoittuvat muutamiin postikortteihin ja *Suomen Kuvalehdelle* toimitettuun kuvakertomukseen Viron-vierailulta. Tämän kirjan kansikuvaa lukuun ottamatta vuoden 1939 matkalta ei tunneta lainkaan valokuvia, vaikka voidaan ajatella, että VOKS:issa olisi katsottu aiheelliseksi kuvata joitain tilaisuuksia. Vuoden 1951 matkalta on sen sijaan säilynyt yli neljäkymmentä Paavolaisen omaa valokuvaa. Teatterivaltuuskunnan matka huomioitiin suomalaisessa lehdistössä, ja Paavolainen antoi heti palattuaan haastattelun ainakin *Helsingin Sanomille* 30. toukokuuta. Siinä hän kehuu erityisesti VOKS:in vieraanvaraisuutta, korkeatasoisia kulttuurielämyksiä ja Georgian-vierailua, josta hän kirjoitti myös postikortissaan Lauri Viljaselle: “Loistomatka, sekä hengen että ruumiin puolesta”.

Vaikka Neuvostoliitto-kirja ei missään vaiheessa toteutunut, nyt julkaistava kokoelmateos osoittaa, että vuoden 1939 matka tarjosi Paavolaiselle vahvoja, mieleenpainuvia kokemuksia niin hänelle läheisimmässä venäläisessä ympäristössä eli Leningradissa kuin eksoottisessa Kaukasiassa. Monet väkevimmistä tuokiokuvista ja luonnehdinnoista ovat valitettavasti jääneet hajanaisiin muistiinpanoihin, mikä osaltaan kertoo Neuvostoliitosta kirjoittamisen vaikeudesta. Idän punainen jättiläinen jäi kuitenkin lähtemättömästi Paavolaisen mieleen. Peter von Bagh on *Muisteja*-teoksessaan (2014) kertonut, kuinka hän Eino Leino -seuran tilaisuudessa tapasi Paavolaisen vuonna 1963: ”Ja hän puhui, jälleen viimeisen kerran julkisuudessa. Aiheita olivat Neuvostoliitto, Venäjä ja venäjän kieli – asiat, joita suomalaisten on turha yrittää väistää.”

Matti Klinge on eri yhteyksissä huomauttanut, ettei Paavolaisen kannakselaista, viipurilaisen ja pietarilaisen elämäntavan vahvasti määrittämää taustaa ole yleensä huomioitu riittävästi – ei vain Neuvostoliiton-matkan ja sen seurauksena syntyneiden kirjoitusten tarkastelun yhteydessä, vaan laajemminkin hänen tapojensa, kirjallisen toimintansa ja matkojensa innoittajana. Tuntuma vallankumousta edeltäneeseen venäläisyyteen ei kuitenkaan lopulta riittänyt valmistamaan Paavolaista siihen, mikä Leningradin tuolla puolen odotti. Palattuaan kotimaahan hän huomasi, ettei sukulaisistakaan ollut keskusteluseuraksi. Huh-tikuussa 1945 kirjaamissaan muistiinpanoissa hän hahmotteli Neuvostoliitto-kirjan esipuheeseen katkeransävyistä muistelua siitä, ettei setä Erkki, ”Karjalan mies”, vaivautunut kyselemään matkasta ja että Lauri-veljen kanssa syttyi riita lähes välittömästi, kun asia tuli puheeksi. Paavolainen joutui tuskailemaan, kuinka ylipäätään kertoa kokemastaan edes omalle perhepiirille, suomalaisten enemmistöstä ja koko ”porvarillisesta maailmasta” puhumattakaan. Hän oli yhtenä harvoista tutustunut yhteiskuntaan, jonka ymmärtämiseksi ei stereotypioista tai edes lyhytaikaisesta vierailusta ollut hyötyä. ”Kuinka vihaankaan noita kahden viikon turisteja”, Paavolainen on kirjoittanut Helsingissä 29. lokakuuta 1939 pitämänsä esitelmän muistiinpanoihin.

Vaikka juuri Neuvostoliiton-vierailu tunnettiin pitkään huonommin kuin Paavolaisen matkat Saksaan (1936) ja Etelä-Amerikkaan (1937), tilanne on kääntynyt päinvastaiseksi neuvostoliittolaisen lähdeaineiston ansiosta. Matkaa koskevat Neuvostoliiton viranomaispaperit ovat Moskovassa Venäjän valtionarkistoon sisältyvässä VOKS:in arkistossa. Vierailuun liittyviä dokumentteja on yhteensä noin 40 tekstisivua, joista huomattava osa on yksityiskohtaisia keskustelumuistioita. Aineisto täydentää useimmat merkittävät aukot aiemmissa tiedoissa matkan vaiheista. Laajin toistaiseksi ilmestynyt ja lähdeviittein varustettu esitys matkan taustoista, tapahtumista ja merkityksestä sisältyy tämän artikkelin kirjoittajan teokseen *Suuri levottomuus* (2014).

Paavolainen hyötyi matkalla kohtalaisesta venäjän kielen taidostaan, jota läheskään kaikilla vieraila ei ollut. Viime kädessä hän sai kuitenkin kiittää suosittelijaansa Hella Wuolijokea, Kun Paavolainen ylitti rajan, luottamuksen takeena oli Wuolijoen kirje VOKS:in varapuheenjohtaja Grigori Heifetsille. Siinä vieras esiteltiin Suomen parhaana ja kaikkialla Pohjoismaissa tunnettuna esseistinä, kriitikkona ja kulttuurimatkailijana. Wuolijoki pyysi, että Paavolaista autettaisiin kaikin tavoin tutustumaan venäläiseen kulttuuriin ja Moskovan rakentamiseen: ”Hänen sielunsa on hehkuva, hänen sulkakynänsä on kuuma”, hän muotoilee. ”Polttakoon Moskova hänen sydämensä!!”

Leningrad

Paavolainen saapui junalla Helsingistä Leningradiin iltapäivällä 19. toukokuuta 1939. VOKS ja Inturist ottivat hänet vastaan hyvin valmistautuneina ja varautuneina myös hankaluuksiin. Ennakoarviossa, jonka VOKS teki kaikista vieraistaan, Paavolaista luonnehdittiin kyllä Neuvostoliittoon ”objektiivisesti” suhtautuvaksi mutta porvarilliseksi, ”suhteellisen taantumukselliseksi” ja siksi ennakkoluuloiseksi henkilöksi. Hänenkaltaisiaan pidettiin alttiina huomaamaan palvelussa epäkohtia ja tekemään niiden perusteella ei-toivottuja johtopäätöksiä. Paavolainen majoitettiinkin tasokkaaseen Astoria-hotelliin Pyhän Iisakin aukiolle ja hänelle päätettiin viime hetkellä antaa korkeimman varustelutason huone, vaikka muuten hän matkusti Inturistin toisessa luokassa.

Leningradin-vierailu kesti kymmenen päivää. Ennakkoon valmisteltu ohjelma oli kulttuuripainotteinen ja noudatteli VOKS:in normaaleja käytäntöjä: museoita, tanssia, teatteria ja elokuvanäytöksiä. Hatsinassa ja Puškinissa (entisessä Tsarskoje Selossa) tutustuttiin entisiin keisarillisiin palatseihin, joiden yleisestä tyyllittömyydestä ja ”makudegeneraatiosta” Paavolaisen muistiinpanoissa on erityisen hersyviä kuvauk-

sia. Myös vierailut tuberkuloosia sairastavien lasten koulussa, Pavlovin instituutissa ja Puškinin Kirjailijoiden talossa kuuluivat ulkomaalaisille esiteltäviin vakiokohteisiin. Talvipalatsin tiloissa sijainnut Vallankumouksen museo ja Anitškovin talossa toiminut Pioneerien palatsi kiinnostivat Paavolaista niin paljon, että hän kävi molemmissa ainakin kahdesti. Kaupunkierroksenkin hän vaati saada tehdä useamman kerran. Paavolainen mainitsee monet vierailukohteista myös ”Pietari–Leningrad” -artikkelissaan.

Paavolainen osoittautui heti keskimääräistä vaativammaksi vieraaksi. Leningradin-ohjelmasta vastannut VOKS-virkailija Lidiya Kislova raportoi Paavolaisen lähteneen yksin kaupungille ja käyneen itseksensä esimerkiksi taidemuseoissa. Erityisesti Kislova valitteli vieraan halua liikkua ilman saksantaitoista tulkkiin, vaikka häntä yritettiin hienovaraisesti estellä. Hengähdystauot tosin lienevät olleet tulkille tarpeen, sillä Paavolainen oli vaatinut tätä muun muassa kääntämään kaikki Vallankumousmuseon näyttelytekstit.

Paavolaisen kaltaiselle kannakselaiselle, Venäjän keisarikunnan pääkaupungin vaikutuspiiristä kotoisin olevalle henkilölle Pietari oli epäilemättä kiinnostava ja sopiva aloitus matkalle. Kaupungista oli ajan myrskyissä tullut Petrograd, sitten Leningrad, mutta vielä Paavolaisen lapsuudessa Kivennavalle kajastivat Sankt-Peterburgin valot. Vaikka Nevski prospektista oli vallankumouksen jälkeen tehty Prospekt 25 Oktjabrja, vanhan Pietarin lumoa oli jäljellä myös vuonna 1939. Venäjällä oli tapana sanoa, että Pietari Suuri rakennutti kaupunkinsa taivaassa ja laski sen valmiina Nevan suistoon. Pietarista tuli enemmän kuin tavallinen suurkaupunki. Jo sen rakentaminen oli luonnonvoimia uhmannut ja lähes utopistinen ponnistus, jolla keisari yritti luoda itse venäläisyyden uudestaan. Pietarista tehtiin eurooppalainen myös konkreettisesti: Nevan töyräiden graniittia tuotiin Suomesta ja Karjalasta, palatsien marmoria Italiasta, gabroa ja porfyryä Ruotsista. Diabaasi ja saviliuske saatiin Äänisen rannoilta, hiekkakivi Puolasta ja Saksasta.

Heti Leningradin-vierailusta alkaen VOKS-virkailijoiden raportit tarjoavat valaisevan, paikoin suorastaan intiimin kurkistusaukon Paavolaisen tekemisiin ja käyttäytymiseen (laajempia otteita Lidiya Kislovan 28. toukokuuta päivätystä raportista ks. seur. sivu). Paavolainen oli raporttien mukaan pidättyväinen ja vaitelias, mistä Kislova alkoi saada tarpeekseen jo ensimmäisten päivien jälkeen. Hän jopa mainitsee suorasukaisesti epäilevänsä, oliko Paavolainen ”edes todella kirjailija”. Epäilykset kertovat sekä puutteellisesta tiedonkulusta VOKS:issa että ilmapiiristä, joka Neuvostoliitossa tuolloin vallitsi ulkomaalaisvaiikutteita kohtaan. Kislova oli myös huomannut Paavolaisessa ”eräitä snobistisia taipumuksia”: vieras ei pitänyt liioista kysymyksistä ja päätti mieluiten yhtäkkiä minne halusi lähteä. Paavolainen suorastaan hermostui, kun hänelle ei näytetty Leningradin emigranttikommunistien ”Suomalaista Klubia”, eikä

Otteita Lidija Kislovan raportista Grigori Heifetsille 28.5.1939

Ilmoitin teille sähköllä, että tänään 28. toukokuuta Paavolainen lopulta päätti lähteä Moskovaan. En luettele yksityiskohtaisesti kaikkia hänen tällä näkemään kohteita, koska ne sisältyvät erilliseen asiakirjaan. Paavolainen kävi tänään hyvästelykäynnillä täällä VOKSissa ja kiitti saamastaan avusta. Varmaan näette häntä jo ensimmäisenä päivänä hänen saavuttuaan ja neuvottelette hänen kanssaan ohjelmasta Moskovassa. Hän ei kertonut, kauanko hän aikoo olla Moskovassa eikä hän pidä tällaisista kysymyksistä. Hän päättää mieluummin yhtäkkiä, mihin ja milloin lähtee.

Ottakaa huomioon, että Paavolainen kuormittaa tulkkia paljon, koska hänellä on tiivis päiväohjelma ja hän seuraa ympäristöään hyvin tarkkaavaisesti. En ole koskaan tavannut ulkomaalaista, joka olisi paneutunut kaikkeen yhtä tarkasti. Hän istuskelee jokaisessa museossa puoli päivää, vallankumousmusseossa hän kävi monta kertaa. Hän myös pakotti tulkin kääntämään kaikki siellä esillä olevat dokumentit. Tavallisesti hän käveli yksinään muutaman tunnin päivässä ja sopi tulkin kanssa tapaamisen jossain. Hän myös yritti saada kaupungin kartan, mutta tällaista ei annettu.

Minulle Paavolainen sanoi käyneensä Saksassa 1936, mutta tulkille hän puhui vuodesta 1937. Alun perin hän kertoi, ettei ollut aiemmin käynyt Neuvostoliitossa tai Venäjällä. Kun kävimme teatterissa ja kysyin, onko nykyisestä Venäjästä tullut vanhaa parempi, hän kuitenkin sanoi että tätä on vaikea arvioida koska vieraili täällä edellisen kerran lapsuudessaan.

Paavolainen kuitenkin sanoo, että edistystä on epäilemättä saavutettu. Hän pitää meidän yleisestä luottamuksestamme tulevaisuuteen ja näkee kaikkialla tyytyväisiä ja onnellisia kasvoja. Hän näkee, että lapsista huolehditaan erittäin hyvin, ja hän suhtautuu sosialismiin myönteisesti. Hän lisäsi heti, että kirjoitti Saksan-vierailunsa jälkeen objektiivisen kirjan, ja että tämän "objektiivisuuden" takia hänelle ei nykyisin myönnetä viisumia Saksaan.

Minua harmittaa, että unohdin pyytää häntä lähettämään yhden kirjoistaan muistoksi. Ehkä te teette sen? Täällä on olemassa voimakkaita epäilyksiä siitä, onko hän edes todella kirjailija, koska tuntuu siltä, ettei hän ole Suomessa kirjailijana tunnettu. Tästä tulisi kysyä Wuolijoelta.

Tämä henkilö on joka tapauksessa erittäin mielenkiintoinen. Häneen on tutustuttava paremmin, vaikka tämä ei ole helppoa. Mutta nyt teidän on helpompi perehtyä asiaan, kun Paavolainen saapuu. Täällä puhutaan, ettei Paavolainen lainkaan muistuta tyyppillistä suomalaista.

selitys sen suljettuna olemisesta kelvannut. ”Mitä te pelkätte?” Kislova raportoi Paavolaisen tilanteen. Klubi olikin vuonna 1939 todennäköisesti suljettu, mutta syystä jota isännät eivät erityisesti halunneet

korostaa. Stalinin vainot olivat kohdelleet Neuvostoliiton suomalaisia kaltoin, eikä Paavolaisen vierailuun liittyvissä VOKS-asiakirjoissa ole minkäänlaisia mainintoja siitä, että hänelle olisi edes harkittu tapaamisia näiden kanssa.

Epäilyksistään huolimatta Kislova arvioi Paavolaisen henkilöksi, johon ”neuvostoliittolaisen edistyksen” näyttäminen tekisi vaikutuksen – erityisesti silloin, kun se liittyi lasten hyväksi tehtävään työhön tai naisten asemaan. Mitään tšuhnaa hän ei ollut saanut huolehdittavakseen, vaan kiinnostavan ja epätavallisen henkilön. ”Täällä puhutaan, ettei Paavolainen lainkaan muistuta tyypillistä suomalaista”, Kislova kirjoitti.

Ensimmäiset viikot Moskovassa

Moskovaan Paavolainen lähti yöjunalla 28. toukokuuta. Samalla hän siirtyi Leningradia vieraampaan ympäristöön, Venäjän sydämeen ja kommunismin edustaman yhteiskuntajärjestelmän keskukseen. Kirjeessään Matti Kurjensaarelle 11. kesäkuuta hän kehuu Moskovaa ”kuohuttavan merkilliseksi” kaupungiksi, jossa menneisyys, nykyisyys ja tulevaisuus pyrkivät sulautumaan ”melkein raivokkaalla dynaamisuudella”. Kadut, rakennukset ja metro olivat tehneet suuren vaikutuksen, samoin Kremlin jokivarsien iltatunnelma.

Tiedot Paavolaisen oleskelusta Moskovassa ovat pirstaleisia. Hän vietti kaupungissa lopulta reilusti pitempään kuin alun alkaen oli tarkoitus, yhteensä noin kuusi viikkoa eli yli puolet koko matkan kestosta. Kesäkuussa osa ajasta kului hotellissa sairastellessa, mikä sotki koko loppumatkan ohjelmaa. Heinäkuussa Paavolainen tuskaili odottaessaan toista viisuminpidennystä, jota hän hoiti ensin VOKS:in ja myöhemmin Suomen Moskovan-lähetystön kautta. *Synkässä yksinpubelussa* hän mainitsee, että Moskovan suomalaisista varsinkin sotilasasiamies Kaarlo Somerrosta tuli hänen hyvä tuttavansa. Paavolaisen lisäksi kaupungissa vieraili kesällä 1939 eräitä muitakin suomalaisia kulttuurivaikuttajia. Ainakin Vilho Siivola, joka vietti suomalaisen näyttelijäseurueen mukana kaksi viikkoa Leningradissa ja Moskovassa, on myöhemmin huomauttanut keskustelleensa Paavolaisen kanssa Moskovan-kokemuksista. Siivolan maininnasta ei tosin käy yksiselitteisesti ilmi, kohtasivatko miehet jo Neuvostoliitossa vai vasta myöhemmin Suomessa.

VOKS:in raportteja on säilynyt Moskovan osalta suhteellisen vähän. Paavolaisen yhteyshenkilö pääkaupungissa oli itse varapuheenjohtaja Heifets, jolla ei todennäköisesti ollut yhtä suurta raportointivelvolli-

suutta kuin alempana VOKS:in hierarkiassa työskennelleillä virkailijoilla. Heifetsin muistiot ovat kuitenkin erittäin kiinnostavia. Vaikka Paavolainen oli yleisesti vaitelias ja kommentteissaan varovainen, hän selvästi arvosti Heifetsiä. Miehillä oli yhteinen kieli, saksa, ja he puhuivat suorasukaisesti muun muassa Paavolaisen ennakoimista vaikeuksista Neuvostoliitto-kirjan laatimisessa. Paras esimerkki näistä keskusteluista on kesäkuun neljänneltä päivältä, jolloin ohjelmassa oli risteily vuonna 1937 valmistuneella Moskova–Volga-kanavalla.

Huolimatta siitä, että Paavolaisen kommentit ovat luettavissa vain Heifetsin kirjaamassa muodossa, ne valaisevat ainutlaatuisella tavalla hänen välittömiä tunnelmiaan ja kokemuksiaan matkan aikana. Vaikka kommenteissa on mukana sekä annos vieraskoreutta että hienovaraisia ennakkovihjeitä kirjaan väistämättä sisältyvästä kritiikistä, ne osoittavat, että Paavolainen oli hyvin vaikuttunut matkan alkuvaiheen kokemuksistaan. Raportit antavat myös aihetta olettaa, että Paavolaisen ja Heifetsin vuorovaikutuksessa oli kyse muustakin kuin ulkomaisen vierailijan ja Neuvostoliiton viranomaisen muodollisesta kanssakäymisestä: se merkitsi kahden kosmopolitiin kohtaamista ajassa ja paikassa, joissa heidän kaltaisensa olivat jo harvinaisia. Heifets oli neljä vuotta Paavolaista vanhempi latvianjuutalainen, syntynyt Daugavpilsissa eli suomalaisittain Väinänlinnassa. Vieraansa tavoin hänelläkin oli lukeneisuutta ja kokemusta lehtialalta, muun muassa Mihail Koltsovin vuosina 1923–1938 toimittamasta maineikkaasta *Ogonjok*-kuvalehdestä.

Heifetsin todellinen ammatti ja asiantuntemus ei kuitenkaan ollut kulttuurialalta. Hän oli monivaiheisen uran tehnyt tšekisti eli turvallisuuspoliisin mies, joka oli hankkinut kannuksensa eri tehtävissä Komin-ternin ja Neuvostoliiton ulkomaantiedustelussa eri puolilla Eurooppaa, Kiinassa ja Yhdysvalloissa. Stalinin vainojen aikaan myös Heifetsin ura oli vaakalaudalla, sillä vuonna 1938 hänet siirrettiin leiriasioiden keskusvirasto GULag:in palvelukseen. Tiedossa oli komennus Komin alueelle Vorkutaan, napapiirin kylmemmälle puolelle Ural-vuoriston kupeeseen. Heifetsin onnistui välttää se vetoamalla terveyssyihin, eli todennäköisesti joku oli hänelle palveluksen velkaa. Tätä seurasi kuitenkin pesti VOKS:in varapuheenjohtajana syyskuusta 1938 kevääseen 1940, ennen palaamista turvallisuuspoliisin virkaan. On melkoinen sattuma, että Heifetsin ja Paavolaisen tiet kohtasivat, mutta kesällä 1939 Heifets saattoi olla yksi Neuvostoliiton tuolloisen tiedusteluorganisaation parhaista henkilöistä huolehtimaan itsepäiseksi osoit- tautuneesta suomalaisesta.

Heifetsin havainnot Paavolaisen luonteesta ovat huomionarvoisia. Hän huomioi vieraan syvällisen kiin- nostuksen venäläisen kulttuurin kaikkiin osa-alueisiin. Teatteri ei ollut Paavolaiselle ainoastaan ”pinnal- linen visuaalinen elämys”, vaan tämä ymmärsi näytelmien tarkoituksen. Hän piti Paavolaista vakavana

henkilönä ja mielenkiintoisena keskustelukumppanina. Silloin kun suomalainen ”puhui rehellisesti”, häneltä saattoi kuulla ”tervejärkisen arvion tapahtumista ja faktoista”, ja myös huomiot kapitalististen valtioiden ja Neuvostoliiton yhtäläisyyksistä saivat Heifetsin hyväksynnän. Liika vaatimattomuuskaan ei vaivannut, sillä Paavolainen arvioi olevansa ”suomalaisissa piireissä” tunnettu merkittävänä ja rehellisenä kirjailijana ja journalistina, jonka sanoja uskotaan. Lehdistökin kuulemma odotti kärsimättömästi Paavolaisen viestejä ja matkakuvauksia. Heifets myös mainitsee Paavolaisen hyötyneen kohtalaisesta venäjän taidostaan.

VOKS-raportit noudattelivat jo 1920-luvun lopulla vakiintunutta tapaa, jolla vierailijoista kirjoitettiin. Raporteissa arvioitiin ensin vieraan asennetta neuvostojärjestelmää kohtaan, sitten kuvattiin tapahtumia ja keskusteluja ja lopuksi tehtiin kokonaisarvio vieraasta. Ne, joihin oli mahdollisuus tehdä myönteinen vaikutus, piti ajoissa erottaa vihamielisistä. Porvarillisuudestaan huolimatta Paavolainen luokiteltiin ilman muuta edelliseen kategoriaan, ja selvästi poliittisten piirien ulkopuolisena kulttuurihenkilönä hän oli profiililtaan lähellä niitä toivottuja vieraita, joita Neuvostoliitto vastaanotti suurin joukoin ennen vainojen vuosia. Tällaisten henkilöiden viihdyttämisessä oli kysymys myös ”kultivoinnista”, yleensä hienovaraisesta tunnustelusta, jonka avulla yritettiin selvittää keskustelukumppanin potentiaalia Neuvostoliiton ystäväksi. Kultivoinnin normaaleihin menetelmiin kuului vieraiden voitelemineen votkalla. Jo Kislova oli maininnut Leningradin-raporteissaan, ettei Paavolaisella ollut mitään muutamaa lasillista vastaan. Moskova–Volga-kanavaristeilyn aamukin oli alkanut Paavolaisen lievällä myöhästymisellä ja krapularyypyllä, jota tosin tällä kertaa tarvittiin ei neuvostoisäntien vaan Suomen Moskovan-lähetystön väen seurassa vietetyn illan jäljiltä.

Heifets oli Paavolaiselle selvästi mieluisa keskustelukumppani, sillä tämä ei enää erityisesti varonut sanojaan. Keskustelun päätteeksi nousivatkin raportin perusteella ne vaikeudet, joita Paavolainen aavisteli Neuvostoliitto-kirjansa kohtaavan. Hän pohjusti aihetta selittämällä, että hänet tunnettiin puolueettomana kirjailijana. Suurimmaksi huolekseen hän esitti, etteivät suomalaiset olisi lainkaan valmistautuneita lukemaan ”totuutta” Neuvostoliitosta. Jos hän kirjoittaisi kaikesta näkemästään totuudenmukaisesti, kukaan ei uskoisi – ei siksi, ettei totuutta haluttaisi Suomessa tietää, vaan koska kukaan ei ollut sitä aiemmin kertonut. Paavolainen selitti myös, että suomalainen lehdistö tukahdutti totuuden ja esitti kaiken Neuvostoliittoon liittyvän synkässä valossa. Hän pyysikin Heifetsilta, että tämä arvioisi tilannetta hänen maineensa huomioiden. Jos hän kertoisi totuuden, monet väittäisivät että hänet oli ostettu. Tällaiset huomiot vihjaavat Paavolaisen halunneen hienovaraisesti varoittaa Heifetsia siitä, että kirja tulisi sisältämään myös kritiikkiä.

Lopulta Paavolainen oli sanonut Heifetsille, että hänen oli suojeltava mainettaan rehellisenä havainnoitsijana. Niinpä hän aikoi kuitenkin kertoa Neuvostoliitosta ”objektiivisesti ja totuudenmukaisesti”, suomalaisten ennakkoluuloista huolimatta. Tässä yhteydessä Heifetsin kirjaama Paavolaisen Neuvostoliiton-ylistys meni pisimmälle: neuvostokansalaisen usko huomispäivän saavutuksiin oli oikeutettua, koska tämä todella tunsikin, että saavutukset toteutuisivat. Paavolainen mainitsi samalla ihmisten ilon ja kertoi, ettei ollut pitkään aikaan nähnyt niin iloisia kasvoja: ”Kaikki elävät, kaikki rakastavat ja kunnioittavat työtä.” Neuvostoliitossa toki oli vielä hankaluuksia, mutta ne olivat kasvun aiheuttamia. Paavolainen kertoi aikeistaan laatia teos päiväkirjan muotoon ja käsitellä siinä kattavasti näkemäänsä ja kokemaansa. Lopultahan *Synkekä yksinpuhelu* toteutui juuri päiväkirjamuotoisena.

Kanavaristeilyllä Paavolainen mainitsi myös ranskalaisen André Giden vierailun maassa vuonna 1936. Tämä on merkityksellistä, sillä Gide oli kaikista Neuvostoliitossa ennen toista maailmansotaa käyneistä ulkomaalaisista se, joka aiheutti isännille suurimman pettymyksen. Gideen kohdistuneet odotukset olivat olleet kovat jo siksi, että häntä pidettiin Pariisin johtavana intellektuellina ja Pariisia Euroopan kosmopoliittisen älymystön intellektuaalisena kotina. Stalinin kulttuuripoliittisena projektina oli puolestaan syrjäyttää Pariisi ja Ranska johtoasemastaan. Gide kirjoitti matkakokemuksistaan kaksi kirjaa, joista ensimmäinen, *Retour de l'U.R.S.S.* (1936, ”Paluu Neuvostoliitosta”, ei suom.) ilmestyi pian matkan jälkeen ja toinen, *Retouches à mon retour de l'U.R.S.S.* (1937, ”Jälkihuomioita” edelliseen, ei suom.), julkaistiin vuotta myöhemmin. Innostuneena ja vakaumuksellisena kommunistina matkaan lähtenyt Gide oli ennen kaikkea pettynyt. Hänen mielestään Neuvostoliitto valehteli maailmalle väittämällä, että työläisten asiat olivat hyvin: totuus oli aivan toinen. Gide oli vihainen myös kommunisteille ulkomailla – ei niille, joita oli huijattu, vaan niille jotka olivat poliittisista syistä toistaneet työläisille Neuvostoliiton valheet.

Giden kritiikki oli Paavolaiselle tuttua, joten hän oli ilman muuta varautunut kohtaamaan Neuvostoliitossa utopioiden ja todellisuuden välisen ristiriidan. Hän olisi tuskin voinut jättää Gideä mainitsematta myöskään Neuvostoliitto-kirjassaan. Heifetsille Paavolainen ei kuitenkaan empinyt korostaa luottamustaan. Hän sanoi, että ongelmia voitiin kyllä osoittaa vaikka wc-paperin puutteessa, kuten Gide oli tehnyt. Sen sijaan jos häneltä kysyttäisiin, mikä neuvostokansalaiselle oli nykyhetkessä tärkeintä, wc-paperi vai painettu sana, kirjat ja lehdet – tai Moskova–Volga-kanava, jonka veroista rakennelmaa hän ei ollut missään muualla nähnyt – hän vastaisi, että ”wc-paperia voidaan vielä odottaa”.

Volgalle ja Kaukasiaan

Muutamia lyhyitä kotimaahan lähetettyjä matkatervehdyksiä lukuun ottamatta tiedossa ei ole Paavolaisen omia kirjoituksia, joka kertoisivat hänen tekemisistään Moskova–Volga-kanavaristeilyä seuranneiden kolmen viikon aikana. Myös VOKS-raportit puuttuvat koko tuolta ajalta. Osittain tämä johtuu Paavolaisen sairastumisesta, johon Moskovan kesäkuinen ilmasto saattoi olla osasyllinen: ”Kuumuus ottaa hermoille ja tunnen itseni rasittuneeksi jo nyt”, hän kirjoitti Lauri Viljaselle 24. kesäkuuta. Helvi Hämäläinen oli puolestaan varoitellut Paavolaista jo toukokuun alussa: ”Älä kovin paljon ryyppää, ettet tulisi jaloistasi huonoksi ennen matkaa.”

Juhannuksen jälkeen Paavolainen pääsi vihdoinkin lähtemään viisipäiväiselle höyrylaivamatkalle Volgalle Gorkista (eli Nižni Novgorodista) Stalingradiin. Volgan-matkalta ei ole olemassa VOKS-raportteja, mutta sen kulku selviää varsin hyvin Paavolaisen omasta ”Volga”-kirjoituksesta vuodelta 1946. Pysähdyspaikkoja olivat ainakin Tatarstanin ”tarunomainen” pääkaupunki Kazan, Leninin syntymäkaupunki Uljanovsk (entinen Simbirsk), maatalouden, teollisuuden ja tieteen alueellisena keskuksena tunnettu silloinen Kuibyšev (Samara) sekä ”maalauksellisen vihannoivien kukkuloiden” hallitsema Saratov.

”Volga”-esseen perusteella laivamatka oli Paavolaiselle mieluinen ja inspiroiva kokemus. Suurkaupungeissa vietettyjen noin kuuden viikon jälkeen se tarjosi uudenlaisia elämyksiä, niin maisemiensa ja kaupunkikohteidensa kuin matkan varrella kohdatun kulttuurisen monimuotoisuudenkin kautta. Pysähdyspaikkojen laitureilla neuvostokansojen elämä näyttäytyi Paavolaiselle ”kaikessa rehevydessään”, mutta ”uuden neuvostoliittolaisen kurinalaisuuden” hillitsemänä ja hallitsemana. Harkittu korrektiusti tosin saattoi ajaa kokonaiselämyksestä kertomisen edelle, sillä muistiinpanojensa mukaan Paavolainen olisi myös voinut kirjoittaa laivojen kolmannesta tai neljännessä luokasta kauhukuvauksen, ”jolla olisi jättäjämenestys, mutta en halua”. Samanlaista varovaisuutta on muissakin teksteissä: esimerkiksi ”Pietari–Leningrad”-artikkelissa Paavolainen mainitsee kaupungin perustamisen ”hervittävät synnytystuskat” ja sen lukemattomat uhrin 1700-luvun alusta. Stalinin suurprojektin, Moskova–Volga-kanavan rakentaneista vangeista, joista yli 20 000 kuoli, hän kuitenkin vaikenee.

Stalingradissa Paavolainen nousi *Tovarištš Mikojan* -höyrylaivasta ja jatkoi matkaansa junalla Donin Rostoviin. Ennen tässä kokoelmateoksessa julkaistavia käsikirjoituksia Paavolaisen matkan kaksi viikkoa kestänyt eteläinen osuus Rostovista Kaukasiaan ja erityisesti Georgiaan, sitten Batumista *Armenia*-höyrylaivalla Sotšiin ja lentäen Rostovin ja Harkovan kautta Moskovaan, on ollut huonosti tunnettu. VOKS-dokumenttien puute tuolta ajalta viittaa siihen, että vastuu Paavolaisesta huolehtimisesta oli In-

turistilla. Matkat junalla ja linja-autolla myös tarjosivat tilaisuuksia yksinäisyyteen ja siten myös kirjoittamiseen tai vähintään kattavien muistiinpanojen tekemiseen. Järjestettyä ohjelmaa oli ylipäätään vähemmän kuin Leningradissa tai Moskovassa.

Aiemmin julkaisemattomista teksteistä Kaukasian-kuvaukset ovat kestäneet aikaa parhaiten. Osa Stavropolin (tuolloin Ordžonikidzen) alueen, Pohjois-Ossetian ja Georgian luonnonmaisemia ja kulttuuria kuvaavista jaksoista vertautuu jopa *Synkän yksinpubelun* ilmaisuvoimaisimpiin kuvauksiin karjalaisuudesta. Myös arkkitehtuuri ja urbaanit ympäristöt inspiroivat Paavolaista. Tbilisi ja Sotši kilpailivat valon kaupunkaina Rio de Janeiron kanssa. Mieltymys etelän kohteisiin näkyy myös tervehdyksissä kotimaahan: Esko Aaltoselle Paavolainen kirjoitti Tbilisin olleen koko kiertomatkan hienoin elämys, ”loistava idän ja lännen yhdistelmä”. Matti Kurjensaarelle hän kertoi kuvankauniista ihmisistä sekä moskeijoista, lauluista ja musiikista, jotka tarjosivat ”välähdyksiä gideläisestä elämänhurmasta”. Onni Hallalle hän ylisti myös itämaista saunaa.

Vierailu Stalinin kirsikkatarhassa

Paavolainen palasi Moskovaan juuri ennen Punaisella torilla 18.7. järjestettyä urheiluparaattia. Noin 40 000 urheilijan vuosittainen massatapahtuma korosti sosialistista *fizkulturaa*, yhteisöllistä ruumiinkulttuuria ja sen eroa porvarilliseen urheiluun. Uutiskuva paraatista on *Synkän yksinpubelun* alkuluvun kuvituksena, ja näytös on myös yksi matkan muutamista tapahtumista, jotka Paavolainen mainitsee kirjassa. Vuoden 1939 tilanteessa paraatin luonnollinen vertailukohta oli Hitlerin Saksan ruumiinkulttuurin esteetisointi ja esittely puoluepäivillä Nürnbergissä. Tämä olisi epäilemättä korostunut Neuvostoliitto-teoksessa tai muussa julkaisussa, jos sellainen olisi voinut ilmestyä ennen talvisotaa.

Matkan toinen Moskovan-jakso kesti hieman yli kaksi viikkoa, elokuun ensimmäiseen päivään saakka. Ainoat eheät dokumentit tuolta ajalta ovat kaksi Heifetsin muistiota, jotka valottavat jälleen erityisesti sitä, millaisten vaikeuksien kanssa Paavolainen kamppaili. Raportit sisältävät häntä huolellisesti kuunnelleen ja tarkkailleen henkilön arvioita ja huomioita asioista, joista hän ei itse halunnut tai osannut kirjoittaa.

Kenties puhuttelevin kaikista yksittäisistä VOKS-asiakirjoista on Heifetsin muistio Moskovasta ja läheisestä Peredelkinosta, jonka kukkuloille oli kesällä 1934 perustettu Neuvostoliiton kirjailijaliiton ylläpitämä retriitti. Toisin kuin moni muu matkaohjelmaan kuuluneista tapaamisista, Paavolaisen vierailu kirjai-

lija Vera Inberin kesäasunnolla iltapäivällä 19. heinäkuuta ilmeisesti tapahtui hänen omasta aloitteestaan. Paavolainen oli tutustunut Inberiin jo viisi vuotta aikaisemmin tämän Helsingin-vierailulla. Myös Peredelkinon-tapaamisella muisteltiin menneitä, kun Paavolainen ryhtyi pahoittelemaan F. E. Sillanpään humalaista häiriköintiä hotelli Tornin kutsuilla. Ajankohtaisistakin asioista keskusteltiin, mutta Paavolainen joutui huomauttamaan, ettei Suomessa tunnettu tai käännetty uusinta neuvostokirjallisuutta.

Peredelkinon valitseminen Paavolaisen yhden alustavan muistiinpanoliuskan otsikoksi viittaa siihen, että hänellä oli jonkinlaisia aikeita kirjoittaa vierailustaan. Tämä olisi kuitenkin ollut mutkikasta jo ennen sotia. Vuoden 1934 Neuvostoliiton Helsingin-lähetystön tilaisuuksissa hän oli tavannut toisenkin neuvostokirjailijan, Boris Pilnjakin. Myös Pilnjak oli sittemmin asunut Peredelkinossa ja nauttinut itse Stalinin suosiota, kun tämä oli kolmekymmenluvun alussa järjestänyt hänen nimityksensä Neuvostoliiton kirjailijaliiton johtokuntaan. Sekä Inber että Pilnjak olivat nähneet maailmaa, Inber asunutkin Ranskassa ja Sveitsissä. Enää ei Pilnjakista kuitenkaan kannattanut puhua, sillä tämän talo oli kesällä 1939 jo toisen ”sielun insinöörin”, kuten Stalin kirjailijoitaan kutsui, käytössä. Lokakuussa pihaan ajoi NKVD:n musta auto. Kuolemantuomio luettiin seuraavana keväänä ja Pilnjak ammuttiin 21. huhtikuuta Kommunarkan joukkoteloituspaikalla, alle kahdenkymmenen kilometrin päässä entisestä kodistaan. Syytekohtissa näkyi ajan henki: veljeily porvarillisten tahojen kanssa, tietojen antaminen petturi André Gidelle ja vakoilu Japanin hyväksi.

Kun Maksim Gorki julkisti Peredelkinon perustamispäätöksen kesällä 1934, retriitti sai neuvostokirjailijoilta kunnioittavan tšehovilaisen kutsumanimen ”Stalinin kirsikkatarha”. Viisi vuotta myöhemmin Peredelkino ei kuitenkaan enää ollut sovelias paikka syventyä keskusteluihin esimerkiksi vallankumousvuosina kuuluisuuteen nousseista futuristeista tai avantgardisteista, joiden rivit olivat edellisinä vuosina merkittävästi harvenneet. Myös Vera Inber oli selvinnyt vainoista vain täpärästi. Hänellä oli kosmopoliittitaustaakin pahempi sukurasite, sillä isä Moses Špentser oli Stalinin verivihollisen Lev Trotskin serkku. Inber oli aiempien vuosien poliittisten oikeudenkäyntien aikana erehtynyt uskoutumaan väärälle henkilölle siitä, kuinka häntä oli painostettu puhumaan trotskilais-zinovjevilaisia ”terroristeja” vastaan. Pian hän joutui selittelemään käytöstään ja soimaamaan itseään julkisesti, koska ei ollut tarmokkaasti vaatinut ”vastavallankumouksellisten salamurhaajien teloittamista”.

Painostus oli jatkunut näiden koettelemusten jälkeenkin, ja vaikka Inberia ei pidätetty, NKVD:n erikoisryhmät ajoivat edelleen Peredelkinoon. Isaak Babel vietiin toukokuussa, vain pari kuukautta ennen Paavolaisen vierailua. Tämän Peredelkino-muistiinpanoliuskalla on vain lyhyt maininta siitä, kuinka Inber ja Pilnjak otettiin ”kohteliaasti” vastaan Suomessa. Paavolainen on listannut samalle sivulle Peredelkinon

kuuluisuuksia Ilja Ehrenburgista ja Boris Pasternakista lähtien, mutta Pilnjakia tai Babelia ei luettelossa ole.

Neuvostoliiton kulttuuriälymystöä koetellut poliittinen terrori ei ollut mikään salaisuus, ja yleisellä tasolla Paavolainen varmasti tunsii tilanteen. Hän seurasi tarkoin varsinkin ruotsalaista kirjoittelua ja oli saattanut perehtyä esimerkiksi Gustaf Hellströmin ironisesti nimettyyn *Vägen till paradiset* -kirjaan (1937, ei suom.). Hellströmillä ja Paavolaisella oli samankaltaista taustaa: molemmat olivat lähellä liberaalia kulttuurivasemmistoa ja työskennelleet toimittajana. Hellströmin kuvaus vainon ilmapiiristä Moskovassa kesällä 1937 on suorasukainen. Kaupunkia varjostaneen terrorin symboleiksi ruotsalainen nosti salaisen poliisin autot ja niiden totiset matkustajat. Kyytejä oli tarjolla niin uskollisille kuin toisinajattelijoille, ja yleensä sellainen tarkoitti joko ”komennusta kauas, kauas pois” tai ”likvidointia’ sisäasiain kansankomissariaatin sisäpihalla”. Kokonaisuudessaan *Vägen till paradiset* on terävä ja harkitun tasapainotteleva aikalaiskuvaus, jossa neuvostoyhteiskunnasta tehdään myös myönteisiä havaintoja. Hellströmin mukaan neuvostotyöläisen asema ei ollut niin huono kuin kommunismin vastustajat ulkomailla toivoivat, muttei myöskään niin hyvä kuin kannattajat luulivat. Paljon kovemman tuomion oli lausunut Gide vuotta aiemmin. Voidaan ajatella, että ennen sotaa ilmestynyt Paavolaisen Neuvostoliitto-kirja olisi saattanut muistuttaa Hellströmin teosta.

Suomessa terrorista kirjoitettiin vähemmän, mutta muutamia silminnäkijähavaintojakin oli esitetty. Vaikka yhä harvemmalle myönnettiin viisumi, *Suomen Sosialidemokraatin* kirjallisuus- ja teatterikriitikko Sylvi-Kyllikki Kilpi pääsi vierailulle Leningradiin ja Moskovaan kesällä 1938. ”Suomalaiskohtaloita Neuvostoliitossa” -artikkelissaan Kilpi kertoi kaunistelematta, ettei Inturist-hotellien auloissa enää tavannut entisen kotimaansa kuulumisista kiinnostuneita suomalaisia kommunisteja. Toverien kohtaloista ei ollut tietoa, ja tiedusteluihin vastattiin vältellen: ”Kerrotaan kuultuja huhuja ja todetaan että vuoden 1918 miehistä ei taida enää ketään olla jällellä.” Junat Leningradista Suomeen täytyivät karkotetuista. ”Kummallisen kolkon kohtalon tämä suomalaisjoukko on osakseen saanut”, Kilpi kirjoitti.

Paavolainen ei käsittele kulttuuriälymystön vainoja missään kirjallisessa jäämistössään, julkaistussa tai julkaisemattomassa. Aiheesta kirjoittaminen ei toki sotien jälkeisessä tilanteessa olisi edes ollut tarkoituksenmukaista kirjailijalle, josta tuli Otto Wille Kuusisen tyttären, SKDL:n kansanedustajan Hertta Kuusisen elämäkumppani. Neuvostoliiton-matkan asiakirjoista voi kuitenkin päätellä, ettei Paavolainen voinut välttyä havaitsemasta, millaisia jälkiä vainot olivat jättäneet uuden neuvostokulttuurin etujoukkoihin.

Votkaa Lubjankan varjossa

Paavolaisen ja Heifetsin ilta jatkui vielä Moskovassa, Taidetyöläisten talon kesäpuutarhassa Pušetšnaja eli Tykkikadulla. Tällä kertaa Heifetsin sinnikkyys tuotti tuloksia, sillä muutamien votkalasillisten jälkeen Paavolainen ilmoitti voivansa vihdoinkin keskustella ”useista tuskallisista kysymyksistään”. Samalla hän vakuutteli, ettei päätös johtunut juomisesta. Hän aikoi puhua ”koko sielustaan” ja toivoi Heifetsin ymmärtävän, ettei hän ollut mikään tavallinen turisti. Paavolainen kertoi ”terävästä katseestaan” ja kuvaili itseään Neuvostoliiton ystäväksi, joka oli joutunut sisäiseen taisteluun miettiessään, kuinka asioista pitäisi kirjoittaa.

Oli syynä votka, seura tai mikä hyvänsä, Paavolainen oli heinäkuun 19. päivän iltana poikkeuksellisen uskaliaalla tuulella. Hän moitti, ettei Neuvostoliiton propaganda toiminut kuten sen tekijät toivoivat ja kuvittelivat. Esimerkkinä hän mainitsi eräässä Moskovan museossa näkemänsä samojedikansa nenetsien jurtan, jossa oli samovaari, Stalinin kuva ja sähkövalo. ”Eihän kaikissa jurtissa ole sähkölamppua”, Heifets kirjoittaa Paavolaisen selittäneen. Huomionarvoista on, että myös André Gide oli kirjoissaan huomauttanut Stalinin läsnäolosta kaikkialla, erityisesti kotiseudullaan Georgiassa, jossa tämän kuva koristi ikonin tavoin jokaista asuttua huonetta. Gide pohti kirjassaan, olivatko kuvat merkki ihailusta, rakkaudesta vai pelosta.

Heifets muistutti vuorostaan, että vaikka Paavolainen itse ihaili edistystä ja modernin Moskovan rakentamista, hänelle oli näytetty muutakin. Donetsin altaalla oli tutustuttu paitsi uusiin kaupunkeihin myös museoituihin kaivostyöläisten taloihin. Heifets ilmeisesti halusi korostaa raportissaan yritystään saada vieras hyväksymään edistyksellisen ja vanhan esittäminen yhdessä. Vaikka varapuheenjohtaja oli VOKS:in hierarkiassa korkealla, hänenkin piti huolehtia siitä, ettei antaisi kilpailijoilleen tai NKVD:lle tilaisuutta syytöksiin laiminlyönneistä. Heifets kirjoittaakin moittineensa vieraansa ymmärtämättömyyttä: jos Paavolainen todella käsittäisi Neuvostoliiton edistyksellisyyden, hän varmasti huomaisi omat väärinkäsityksensä.

Paavolainen ja Heifets tapasivat Taidetyöläisten talolla myös viikkoa myöhemmin, todennäköisesti viimeisen kerran. Tuolloinkin keskustelut kirjoittamisen vaikeuksista jatkuivat pitkälle yöhön. Miesten kanssakäymiseen liittyvät tiedot ovat fragmentaarisia ja perustuvat lähes yksipuolisesti Heifetsin raportteihin, mutta on pääteltävissä, että he tulivat keskenään toimeen hyvin.

Paavolaisen öinen kävelymatka Pušetšnajalta hotelli Metropolille oli lyhyt, vain korttelin ympäri ja Teatralnyi-valtakadun yli. Kuin sattumalta taidemaalari Juri Pimenov oli kaksi vuotta aiemmin öljyväretyös-
sään *Unsi Moskova* vanginnut kankaalle näkymän juuri Teatralnyilta, siitä elävästä ja tulevaisuuteen kat-
sovasta kaupungista, josta Paavolainenkin postikorteissaan kirjoitti. Maalauksen etualaa hallitsee avoau-
toa kuljettava polkkatukkainen nuori neuvostonainen, muodikas mekko yllään ja syvänpunainen kukka
tuulilasin koristeena. Mutta uudessa Moskovassa oli paljon sellaistaakin, jota kirjeet tai maalaus eivät pal-
jasta: Maiseman keskellä näkyy puoluekongressin talon julkisivu, muttei sen saleissa järjestettyjä näytös-
oikeudenkäyntejä. Poliittisen terrorin ja teloitusten kiivaimpana aikana turvallisuuspoliisi juhli Bolšoi-
teatterissa, joka ei enää mahdu Pimenovin rajaukseen. Naisen ja auton takana kohoaa Stalinin pääkau-
pungin synkin maamerkki, turvallisuuspoliisin päämaja Lubjanka, jälleen kankaan ulkopuolella mutta
aina läsnäolevana.

Paavolainen oli vierailullaan etuoikeutetussa asemassa, sillä muutaman edellisen vuoden mittaan joukko
muita suomalaisia, sellaisia jotka eivät olleet tulleet Moskovaan kulttuurimatkoilijoina vaan vakaumuk-
sensa takia, saatettiin sisään Lubjankan suurista porteista. Heitä ei odottanut kesäpuutarha virvokkei-
neen vaan kuulustelijat, vankisellit ja lopulta maanalainen autotalli teloituskammioineen, ruumissäilöi-
neen ja krematorioineen.

Ukrainaan ja Mustallemerelle

Paavolaisen alkuperäiseen, maaliskuussa laadittuun matkasuunnitelmaan oli sisältynyt lähes kolmeviik-
koinen oleskelu Krimillä ja Ukrainassa. Kesäkuun sairastelu Moskovassa, epärealistisen laajaksi osoittau-
tunut ohjelma ja viivästykset viisumin jatkamisessa kuitenkin aiheuttivat sen, että vierailusta Jaltalle ja
Sevastopoliin luovuttiin. Kun Paavolainen oli ensin aiottu viedä Odessaan, Kiovaan, Harkovaan ja Za-
porožjeen, sitten takaisin Moskovaan ja junalla Leningradin kautta Suomeen, tilalle järjestettiin vajaan
viikon mittainen Ukrainan-matka. Paavolainen saapui Kiovaan yöjunalla Moskovasta 2. elokuuta ja lensi
Odessaan neljä päivää myöhemmin.

Tähän kokoelmaan sisältyvä Kiova-teksti on Paavolaisen ennen julkaisemattomista ehyistä kirjoituksista
ainoa, joka liittyy tapahtumiin Ukrainassa. Sisältö keskittyy lähes yksinomaan uskonnon yhteiskunnalli-
seen asemaan Venäjällä ja Neuvostoliitossa, ja näiltä osin teksti tavoittaa samankaltaisia sävyjä kuin hän-
nen 1930-luvun kirjojensa katsaukset kirkkokuntien asemaan Saksassa ja Italiassa. Omakohtainen ko-
kemuksellisuus syntyy ennen kaikkea kuvauksella museoksi muutetussa Petšerskin lavrasta eli luolaluos-

tarista, jossa Paavolainen vieraili 4. elokuuta. UOKS:in eli Ukrainan VOKS:in papereista selviää, että Paavolainen kävi lisäksi ainakin pyhän Sofian, Andreaksen ja Kyrillos Aleksandrialaisen kirkoissa, jotka olivat niin ikään museokäytössä. Paavolaiselle ominainen keskittyminen uskontokysymyksiin näkyy myös muistiinpanoissa, jotka ovat säilyneet hänen ainoasta tunnetusta matkaa seuranneesta esitelmästään Helsingissä Katajanokan Upseerikasinolla 29. lokakuuta 1939. Muistiinpanoissa on mainintoja kirkon tsaarinaikaisesta omaisuudesta ja maaorjista, uskonottomien määrästä Neuvostoliitossa ja kirkkojen uusiokäytöstä esimerkiksi radioasemina.

Paavolaista viihdytettiin Kiovassa myös musiikilla. Elokuun kolmannen päivän iltana Dynamo-stadionilla soitti harkovalainen jazz-yhtye, jonka taitavuutta Paavolainen UOKS-virkailija Levenbergin mukaan kovasti ihasteli. Aivan kaksikymmenluvun Pariisin-tunnelmia tuskin kuitenkaan tavoitettiin: Vaikka Neuvostoliitossa oli aikaisemmin soitettu läntistä jazzia, orkesterit oli 1930-luvun lopulla otettu valtiolliseen kontrolliin. Samalla musiikki sovjetisoitiin ja dekadentiksi julistettu vapaamuotoinen ilmaisu kiellettiin.

Kiova-teksti on yksi harvoista Neuvostoliitto-katkelmista, joiden alkuperäisliuskoissa on päiväys, tässä tapauksessa 24. huhtikuuta 1946. Vaikuttaa siltä, että Paavolainen on kirjoittanut suuren osan nyt julkaistavista Neuvostoliitto-teksteistä keväällä 1946 eli samaan aikaan *Synkän yksinpuhelun* kirjoitusprosessin kanssa. Kun vielä huomioidaan, että ”Tanssitaide”-esseen ensimmäinen versio oli ilmestynyt jo edellisenä vuonna, tähän saakka vallinnut käsitys laajemman Neuvostoliitto-kirjahankkeen hiipumisesta pian sodan jälkeen osoittautuu virheelliseksi. Paavolaisen vuosien 1945–1946 kirjallinen työskentely, jota Suomen Kulttuurirahastokin 60 000 markan apurahalla tuki, tuotti siis enemmän tuloksia kuin toistaiseksi on tiedetty. Olemassa olevien tekstien perusteella on kuitenkin pääteltävissä, että teos oli ainakin alkuvaiheessa muotoutumassa leimallisesti matkakirjaksi, jossa yhteiskunnallisia kysymyksiä olisi käsitelty niukasti ja harkitun varovasti.

UOKS:ille lienee ollut pettymys, ettei Paavolainen pyytänyt tapaamisia ukrainalaisten kirjailijoiden kanssa. Hän vetosi matkansa runsaaseen sisältöön ja kertoi tarvitsevansa aikaa päästäkseen ”kaottisesta olotilastaan”, joka esti matkalla kertyneen tiedon ja kokemusten omaksumisen. Erityisesti Moskovassa viisumivaikeuksien takia vietetyt kaksi edellistä viikkoa olivat olleet uuvuttavia. Levenberg huomauttikin Paavolaisen halunneen lähinnä levätä ja katsella erilaisia patsaita ja monumentteja. Kiovan yleisilmeestä Paavolainen sentään kertoi pitäneensä, ja hän oli jopa verrannut sitä mielikaupunkiinsa Pariisiin. Kokonaisuudessaan UOKS-dokumenttien sävy on virallisen neutraali ja sisällöllinen anti selvästi vaatimattomampi kuin Heifetsin Moskovon-raporteissa.

Paavolainen saapui Ukrainaan poikkeuksellisesti suomalaisseurassa. Samalla junalla matkusti Moskovan-lähetystön kanslia-apulainen Anna Muroma, joka oli kuullut työtovereiltaan Kiovan kauneudesta ja lähti kaupunkiin viikonloppulomalle. Paavolainen ja Muroma kävivät myös katsomassa nähtävyyksiä yhdessä. Matkaseura oli valikoitunut viime kädessä sattumalta, mutta sen kautta avautuu erityinen näkökulma Paavolaista ympäröineeseen todellisuuteen. Ukrainan-matkan toteutuminen oli käynnistänyt NKVD:n operaation, jonka kohteena oli nimenomaan Muroma. Hänen lomansa sai dramaattisen päätöksen heti sen jälkeen, kun hän oli saattanut Odessaan jatkavan Paavolaisen lentokentälle aamulla 6. elokuuta. Hotellilla hänet hoputettiin lähtemään omalle Moskovan-lennolle erikoisen aikaisin, ja häntä kuljettanut auto pysäytettiin kaupungin ulkopuolella. Kyytiin tuli kaksi sotilasasuista miestä, jotka Muroma tunnisti sinipunaisten lakkien perusteella turvallisuuspoliisin edustajiksi.

Määränpäänä ei enää ollut lentokenttä vaan kaupungin laidalla sijainnut talo, jossa odotti kaksi siviilipuolueista miestä. Kuulustelun hoiti tummapiirteinen, lyhyenlanta ja silmälasipäinen ontuja. Hän näytti NKVD:n henkilökorttiaan ja teki selväksi, että oli ”siinä virastossa korkea herra”. Kirjurina toimi vaaleatukkainen ja tiukkakatseinen nuorehko mies, ”ilmeinen komsomoletstyypä”. Muromaa uhattiin yhdeksän vuoden vankeusrangaistuksella ja sadantuhannen ruplan sakolla, koska hän oli ollut osallisena tullitta Suomesta tuotujen vaatteiden, kenkien ja kellojen laajamittaisessa välittämisessä Moskovan valtiollisiin osto- ja myyntiliikkeisiin. Vaihtoehtoinen tapa sovittaa rikokset ja ”likvidoida koko asia” olisi ryhtyminen NKVD:n tiedonantajaksi lähetystössä. Muroma uskotteli suostuvansa yhteistyöhön, allekirjoitti pyydettyt sitoumukset ja pääsi palaamaan Moskovaan kolme päivää myöhemmin. Hän kertoi tapahtuneesta heti esimiehilleen. Parin lähetystön alueella eristyksissä vietetyn viikon jälkeen Muroma kuljettiin takaisin Helsinkiin, missä oli jälleen vastassa turvallisuuspoliisi, tällä kertaa kotimainen. NKVD:n menettelytavoista kiinnostunut Valpo suorittikin varsin perusteellisia kuulusteluja, joiden pöytäkirjoista Muroman kohtelemukset käyvät ilmi.

Kovaonnisen kanslia-apulaisen tapaus on Paavolaisen matkalla sivujuonne, mutta sellaisenaan kiinnostava. Se kertoo, kuinka lähellä Paavolainenkin oli Lubjankan maailmaa. VOKS:ille tärkeä vieras pidettiin tapauksesta kokonaan erossa ja tietämättömänä, mutta tilaisuus seuralaisen kaappaamiseen käytettiin häikäilemättä. Muromaa ja hänen kaltaisiaan kyllä tarkkailtiin Moskovassa järjestelmällisesti, mutta siellä lähetystöjen henkilökuntaan oli vaikea kajota.

Muroma oli vielä NKVD:n pehmitettävänä, kun Paavolaisen lentokone laskeutui Odessaan. Siellä hänet vastaanotti Tanin-niminen UOKS:in edustaja. Suomalaisesta huolehtiminen osoittautui Taninillekin

epäkiitolliseksi tehtäväksi, sillä heti Londonskaja-hotellille päästyään Paavolainen vetosi uupumukseensa. Hän teki kuitenkin kaupunkikierroksen ja sai pyytämänsä pääsyliput illan näytökseen ooppera- ja balettiteatterissa, jossa oli esiintynyt muiden muassa Isadora Duncan, Paavolaisen 1920-luvulla ihailema amerikkalaissyntyinen tanssija.

Kaksi viimeistä päivää Odessassa sisälsivät käynnin Luzanovkan hiekkarannalla, elokuvanäytöksen sekä museo- ja taidenäyttelyvierailuja. Tanin mainitsee raportissaan, että Paavolainen oli puhunut matkansa laajuudesta, keräämästään materiaalista ja Neuvostoliiton vaikuttavuudesta. Hän oli maininnut myös aikeistaan kirjoittaa Neuvostoliiton saavutuksista, vaikka hänen väitettäisiin joutuneen Moskovan ostamaksi. Tämän enempää Tanin tuskin oli saanut vieraastaan irti, sillä hänenkin raporttinsa kertoo vaihtelusta ja väsymystä korostavasta miehestä, joka jälleen toivoi saavansa tutustua nähtävyyksiin itsenäisesti. Tanin painottaa huomanneensa, että vaikka Paavolainen oli samaansa palveluun muuten tyytyväinen ja kiitteli siitä vuolaasti, oppaat häiritsivät häntä. Vaikka suomalainen ei sinänsä käyttäytynyt epäilyttävästi, hän vaikutti ”turistilta, jonka lojaalisuutta Neuvostoliitolle ei voida täsmällisesti määritellä”.

Synkän yksinpubelun prologissa Paavolainen palaa Odessasta lähtönsä tunnelmiin 8. elokuuta 1939. Hän kirjoitti vielä satamasta ainakin kaksi postikorttia, yhden Forssaan ja toisen Moskovaan. Jo pelkkä kohtelaisuus oli toki riittävä syy kiittää Grigori Markovitšia tämän suuresta avuliaisuudesta ja ystävällisyydestä. Näitä tarvittiin vielä myöhemminkin syksyllä, kun VOKS lähetti Helsinkiin kirjallisuutta ja kuvalbumeita Paavolaisen oman kirjoitustyön tueksi. Mutta tuskin tervehdyksen vilpittömyyttäkään on syytä kyseenalaistaa tai olettaa, ettei vastaanottaja olisi viestiä arvostanut – etenkin kun tiedetään, että ennen Paavolaiseen tutustumisen mahdollistanutta VOKS:in varapääsihteerin tointa tiedossa oli ollut gulagvankileirikomennus Vorkutassa. Heifetsin NKVD-ura jatkui vuonna 1941 San Franciscossa, muodollisesti varakonsulina. Hänen todellisena vastuualueenaan oli atomivakoiluoperaatio ”Enormous”, ja kultivoinnin näyttämönä Pušetšnaja-kadun kesäpuutarhan sijasta kalifornialaiset seurapiirikutsut. Pääkohteena oli professori J. Robert Oppenheimer, Yhdysvaltain Manhattan-ydinaseprojektin avainhenkilö.

Viimeiseksi mielikuvakseen Neuvostoliitosta Paavolainen mainitsee *Synkän yksinpubelun* prologissa Odessan uhittelevan satamamiliisin, porvareita halveksivan uuden neuvostoihmisen symbolin: ”Tulkaa meitä vastaan, senkin hölmöt, me olemme kyllä valmiit!” Palattuaan Suomeen hän luonnehtikin Neuvostoliittoa heti tuoreeltaan ”fanaattisten idealistien ja teoreettisten intellektualistien hallitsemaksi maaksi”, jota porvarillisen maailman oli vaikea käsittää. Mieleen oli jäänyt myös Vasili Lebedev-Kumatšin elokuvasävelmä *Jesli z avtra voina* (”Jos huomenna on sota”, 1938). Sävelmän mainitseminen vuonna 1946 julkaistussa kirjassa oli varmasti harkittu teko, sillä Paavolainen oli ylittänyt Suomen ja Neuvostoliiton

rajan uudelleen jo kesällä 1941, silloin kotimaansa puolustusvoimien asepuvussa. Tätä ei kuitenkaan tiennyt vielä *Svanetijan* tyhjässä baarissa istunut mies, matkallaan maailmasta toiseen, pois Stalinin valtakunnasta ”jyrisevine koneineen, tehtaineen, kuohuvine ihmismassoineen”. Määräsatama oli Istanbul, vanhan Bysantin ja Kemal Atatürkin modernisaation kohtaamispaikka. Vaikka matka kesti tällä kertaa vain vuorokauden, Paavolainen kirjoittaa siitä siirtymäriittinä, sävyin jotka muistuttavat Atlantin ylityksen kuvausta *Lähtö ja loitsu* -kirjassa vuonna 1937: ”Ympäriilläni on kauhistuttavan autiota ja hiljaista.”

”Mallikelpoisen tottelevainen, hermostunut, nautinnonhimoton kansa”

Paavolaisen julkaistujen ja julkaisemattomien kirjoitusten ja muistiinpanojen kokonaisuus antaa yhdessä VOKS-dokumenttien kanssa hyvät edellytykset arvioida matkan kokemuksia ja vaikutelmia. Aineisto osoittaa, että vaikka Paavolaisen ohjelmaan kuului runsaasti kulttuuria, Neuvostoliitto esittäytyi hänelle ennen kaikkea rationaalisuuden nimeen vannovana tieteen ja tekniikan yhteiskuntana. Mieleenpainuva kohtaaminen neuvostoyhteiskunnan ”materialistisen ja ratsionalistisen” ajattelun kanssa tapahtui jo neljäntenä Leningradin-päivänä Pavlovin instituutissa.

Vaikka Paavolaisen aikanaan tavoitteleman Neuvostoliitto-teoksen kokonaisuutta on mahdoton rekonstruoida, voidaan silti tavoittaa sävyjä, joita kirja olisi todennäköisesti sisältänyt. Peredelkinossa, Pušetšnaja-kadulla ja muualla puhutut asiat ja näihin liittyneet kokemukset askarruttivat Paavolaista myöhemminkin, sillä vaikka kokonaiset ja lähes julkaisuvalmiiksi vuosina 1945–1946 toimitetut tekstit eivät käsittele Neuvostoliiton propagandaa tai ”yli-intellektualismia”, nämä aiheet korostuvat hänen muistiinpanoissaan. Paavolainen puhui molemmista teemoista painokkaasti myös Helsingin esitelmässään. Hän ei vielä tuolloin ollut lainkaan vakuuttunut siitä, että sosialismin kehitys utopiasta tieteeksi johtaisi myönteisiin tuloksiin. Neuvostoliittoa asutti ”mallikelpoisen tottelevainen, hermostunut, nautinnonhimoton kansa”, jolle sen oma ”hysterinen älyllisyys” oli koitumassa kohtaloksi. Paavolaiselle ei myöskään ollut epäselvää, kenen käsissä neuvostoliittolainen kansanvalta todellisuudessa oli: esitelmässään hän vertasi Staliniä Pietari Suureen ja Napoleoniin.

Neuvostoviranomaisten toimintaa arvioitaessa on tärkeää huomioida, että Paavolainen oli kansainvälisessäkin kontekstissa erityinen vieras. Lähes kolme kuukautta kestänyt monivaiheinen matka olisi ollut huomattavan pitkä jo 1930-luvun puolivälissä, kun ulkomaalaisvieraita matkusti Neuvostoliitossa runsaasti, mutta Stalinin vainojen jälkeen se oli suorastaan poikkeuksellinen tapaus. Vaikka Wuolijoki, Helsingin-lähettiläs Vladimir Derevjanski ja todennäköisesti myös Inturist-peiteviran turvin Suomessa tie-

dustelutehtäviä hoitanut Aleksandra Jartseva olivat suositelleet vierailun toteuttamista, mitään todellisia takeita erityisen positiivisesta kirjasta ei ollut. Terrorin ja näytösoikeudenkäyntien seurauksena Neuvostoliiton maine ulkomailla oli kuitenkin kärsinyt niin paljon, että Paavolaisen kaltaisen arvostetun ja eikommunistisen kirjailijan edes kohtalaisen positiivisella tai ”objektiivisella” matkakuvauksella olisi jälleen ollut huomattavaa arvoa.

Vaikka terrori vei ja vaiensi monia Neuvostoliiton kulttuurivaikuttajia, maasta toki rakennettiin kulttuurin suurvaltaa myös Paavolaisen vierailun aikaan. Aiemmin aidosti vuorovaikutteinen kulttuuridiplomatia ja kulttuuris-yhteiskunnallisen edistyksen projekti oli kuitenkin yksipuolistunut. Kun Paavolainen matkusti ympäri läntistä Venäjää, Georgiaa ja Ukrainaa, hän kohtasi valtion joka ei enää julistanut rajat ylittävää kansainvälisyyttä vaan oli jo lähtökohtaisesti määritellyt itsensä yliverlaiseksi länteen nähden. Neuvostoliiton kulttuuripolitiikan viimeaikaisessa tutkimuksessa on korostettu tätä ”ylemyyskompleksia”, siis sitä että ulkopuolisilla vaikutteilla oli 1930-luvun loppuvuosina arvoa vain, jos ne muovattiin stalinismin kehyksiin sopiviksi ja siten ”kotiutettiin” Neuvostoliittoon. Tätä taustaa vasten on huomionarvoista, että Heifetsin kaltainen tšekisti vaikuttaa olleen aidosti kiinnostunut Paavolaisen mielipiteistä ja viihtyneen tämän seurassa.

Paavolaisen Neuvostoliitto-kirjoitusten pirstaleisuuteen liittyvistä yksittäisistä anekdooteista tunnetuin on peräisin häneltä itseltään. *Synkän yksinpubelun* alkuluvussa hän kirjoittaa hävittäneensä itse osan Neuvostoliitosta keräämästään aineistosta jo 5. syyskuuta 1939, Marseillen satamaa lähestyneessä laivassa. Paavolainen kertoo ”bolševikkikauhun” puuskastaan, joka sai hänet heittämään hyttinsä ikkunasta sekä omia muistiinpanojaan että Neuvostoliitosta hankkimaansa kirjallisuutta ja ”vaarallisia” papereita. Totuus ei selviä koskaan, mutta jotain perää tarinassa voi olla. Vaikka harva viranomainen olisikaan ollut kiinnostunut suomalaisen omista muistiinpanoista, Ranska oli juuri julistanut sodan Hitlerin Saksalle, Neuvostoliiton liittolaiselle. Paavolainen mieli tuossa vaiheessa jo kotimaahan ja halusi kenties välttää viivytyksiä epäselvässä tilanteessa.

Mitään sellaista aineistoa, jossa Paavolainen olisi ottanut kantaa erityisen arkaluontoisiin tai muuten kiipeisiin Neuvostoliittoa koskeviin aiheisiin ei tiettävästi ole säilynyt. On siis mahdotonta sanoa, kuinka rationaalisena hän lopulta piti järjestelmää, jonka tiesi vaientaneen ja surmanneen useita hänen itsensä kaltaisia yhteiskunnallisia vaikuttajia ja taiteilijoita. Vaikka Paavolainen ei koskaan kirjoittanut Lubjankan tai Stalinin kirsikkatarhan varjoista, tapa, jolla hän lopettaa ”Volga”-esseensä, jää askarruttamaan. Kun hän kesä–heinäkuun vaihteessa matkusti *Tovarištš Mikojan* -höyrylaivan kyydissä suurta virtaa alajuok-

suun, hän kertoo ihailleen sitä, kuinka Venäjän valtimosuonen voima oli valjastettu tulevaisuuden palvelukseen.

Boris Pilnjakilta oli vuonna 1930 ilmestynyt sosialistis-realistinen romaani *Volga vpadaet v Kaspjiskoje more* ("Volga virtaa Kaspianmereen", ei suom.). Se poikkesi Pilnjakin aiemmista uskaliaista teoksista ja edesauttoi hänen väliaikaista maineenpalautustaan. Paavolaisen "Volga"-tekstin lopussa on huomautus siitä, kuinka uuden ajan neuvostoihminen tahtoi Prometheuksen tavoin hallita jokea ja muita luonnonvoimia. "Passiivinen ja lyyrillinen" toteamus Kaspianmereen virtaavasta Volgasta ei enää riittänyt uudelle neuvostoihmiselle. Kun Moskova–Volga-kanava vuonna 1937 valmistui, maailmalle singahti voitonhuuto: "Volga virtaa nyt Moskovaan!"

Paavolainen oli nähnyt iskulauseen eräässä Leningradin kulttuuripalatsista, mutta myös hienovarainen viittaus entisen tuttavien kohtaloon on mahdollinen. Volgan virta oli väkivalloin käännetty kaupunkiin, jonka vallan saleista määrättiin, kuka Stalinin sielun insinööreistä saisi palvella maataan kynällään ja kuka kuolemallaan. Vaikka joen pauhu ja uusien voimalaitosten valot "karkoittivat menneisyyden haamut", Paavolainen tuskin oli unohtanut heistä kaikkia.

Ehkä jotain piti vielä päästä sanomaan.